

MATEUSZ PIELKA

UMK TORUŃ/UMCS LUBLIN

ŻYDZI W PROWINCJI POMORSKIEJ W XIX WIEKU. GMINA ŻYDOWSKA W SZCZECINKU (NEUSTETTIN)

Na wiek XIX i losy Żydów niemieckich można doskonale spojrzeć przez pryzmat mniejszych gmin żydowskich. Przybliżam losy wspólnoty żydowskiej w Szczecinku (Neustettin) położonym w dawnej Prowincji Pomorskiej (1815-1945). W ten sposób ukazuję mechanizmy rządzące relacjami chrześcijańsko-żydowskimi w „emanypacyjnym”, jak wielu mówi, wieku Goethego, Heinego i Bismarcka. Swym tekstem uzupełniam lokalny obraz funkcjonowania Żydów w ramach państwa pruskiego i II Rzeszy niemieckiej (po 1871 roku). Podobny zabieg przeprowadziła profesor Shulmit Volkov z uniwersytetu w Tel Awiwie (ona spojrzała na niemieckich Żydów z perspektywy gminy w Altonie). Teraz należy ująć ten problem z perspektywy wschodnich ziem Niemiec.

Chciałem przybliżyć losy niemieckich Żydów poprzez wcześniej nieusystematyzowaną i niezgłębianą historię gminy żydowskiej w Szczecinku (Neustettin). Wielkie znaczenie ma także tło, którym stała się agrarna Prowincja Pomorska i procesy społeczno-gospodarcze zachodzące na oczach jej mieszkańców. Najpierw zapoznaję czytelnika z sytuacją starozakonnych na ziemiach niemieckich, rozerwanych pomiędzy trzydzieści sześć niepodległych organizmów państwowych z dominującymi Prusami. Następnie kreślę obraz Prowincji Pomorskiej i przytaczam różne fakty z dziejów tamtejszych Żydów, które są punktem wyjścia do zrozumienia procesów społecznych i zjawisk antysemickich w całej Rzeszy. Dalsza część narracji skupia się na opowiedzeniu historii Żydów szczecineckich.

W pracy korzystałem z akt gminy żydowskiej zachowanych w Archiwum Miejskim w Szczecinku (pełna nazwa Archiwum Państwowe w Koszalinie oddział w Szczecinku). Niezwykle cennym źródłem okazały się prasa niemiecka i żydowska ukazujące się w samym mieście, jak i w innych rejonach kraju (materiały zostały zdigitalizowane w serwisie Compact Memory). Posiłkowałem się również starszymi opracowaniami niemieckimi zawierającymi cenne dane, od dawna zapomniane przez polskich historyków z Pomorza Zachodniego. Niezbędna okazała się także literatura historyczna w języku angielskim i niemieckim (tamtejsze badania wyprzedzają polskie o kilka dekad i wiele ustaleń zagranicznych historyków jest słabo zna-

nych lub w ogóle nie istnieją w świadomości badaczy w kraju). Dla dopełnienia obrazu użyłem danych ze znanych opracowań polskich oraz stron internetowych.

Największe znaczenie dla Żydów niemieckich miał wiek XIX. To właśnie w tym stuleciu społeczność wyznania mojżeszowego siłą rzeczy została objęta przemianami modernizującego się państwa oraz społeczeństwa. Pomimo różnic w standardzie życia między wschodem Rzeszy a zachodem obszaru niemieckiego (przed 1871 rokiem) wynikających z charakteru gospodarki, wiele aspektów codziennej egzystencji łączyło ludność żydowską z obu tych terenów. Wiadome różnice i szybsze przemiany w codzienności wymuszała przemysłowa gospodarka na zachodzie Niemiec (rozwijają się zagłębia Saary i Ruhry). Wschód zawsze później przyjmował i wolniej wprowadzał w czyn wszelkie nowości i zmiany. Agrarny charakter prowincji wschodnich wymuszał inne praktyki i rytm życia ludności, co sprzyjało konserwatyzmowi (główną ostoją konserwatyzmu pruskiego na wschodzie byli junkrzy, szlachta posiadająca ogromne latyfundia ziemskie). Takie postawy przenikały i kształtowały mentalność wszystkich mieszkańców tych ziem. Do niemieckich rolników i mieszczan upodabniali się ich żydowscy sąsiedzi, zajmując w XIX wieku nowe miejsca w społeczeństwie. Taki kierunek ewolucji społeczeństwa pomorsko-pruskiego wpływał na otwarcie się i asymilację starozakonných. Nowoczesne państwo, które właśnie się tworzyło, wymagało od swych mieszkańców jednolitości i temu żądaniu podlegali, chcąc nie chcąc, Żydzi, których zamknięte, tradycyjne społeczności musiały się „otworzyć”. Już w XVIII wieku zmieniać zaczął się strój codzienny żydów, upodabniając się do ubioru chrześcijan. W dalszym ciągu pozostawano jednak przy tradycyjnych wierzeniach stanowiących główny filar unikalnej tożsamości. To także z czasem zaczęło podlegać pewnej liberalizacji, gdyż niektóre zasady judaizmu zaczęto upodabniać do zwyczajów chrześcijańskich (judaizm reformowany pozwalał na przeniesienie szabatu z soboty na niedzielę i na uczynienie tego dnia wolnym od pracy). Takie praktyki spotykały się z protestami i oburzeniem konserwatywnych rabinów, jednak procesów przemian nie dało się już wstrzymać lub cofnąć. Różnica w społeczności żydowskiej w tej kwestii podyktowana była znów obszarem zamieszkania. Liberalne środowiska reformatorów religii i zwyczajów cieszyły się większym poparciem na zachodzie Rzeszy niż na wschodzie. Większy tradycjonalizm istniał zawsze na wschodzie: na Pomorzu, w Poznańskim, w Prusach Zachodnich, Wschodnich oraz na Śląsku. Jednak i w tych rejonach od II połowy XIX wieku trudno było znaleźć Żydów w tradycyjnych strojach religijnych (w czarnych chałatach z kapeluszami i pejsami). Pod względem ubioru społeczność żydowska zintegrowała się ze swymi chrześcijańskimi współobywatelami.

Należy pamiętać, że „wejście” Żydów do nowoczesnego społeczeństwa niemieckiego odbywało się w okresie wielkich przemian zarówno na polu gospodarczym, jak i mentalnym. Żydzi upodabniali się do ogółu pozostałych Niemców, których życie także ulegało zmianom na skutek wielu procesów, czyli modernizacji. W ten sposób życie jednostek, kobiet i mężczyzn – chrześcijan i wyznawców judaizmu, zmieniało się w tym samym tempie. Wtedy Żydzi mogli odczuć, że nie są wyjątkiem i oni także biorą udział w czymś wielkim, a przede wszystkim podlegają tym samym prawom. W takiej sytuacji ważne dla nich było, aby wywalczyć sobie takie same

przywileje jak chrześcijanie. To właśnie ambicja i duma doprowadziły wielu Żydów do ekonomicznego bądź naukowego sukcesu w społeczeństwie¹.

Pojedynczy członkowie społeczności żydowskiej podejmowali często decyzje odnośnie do życia rodziny i swojego własnego pod presją przemian i trwającej modernizacji, która często przynosiła nieoczekiwane skutki. Decyzje jednostek dyktowane warunkami bytowymi w dłuższej perspektywie czasu miały wpływ na ogół społeczeństwa. Pewne uruchamiane często nieświadomie procesy nabierały rozpędu i powodowały zmiany stające się jednocześnie elementem modernizacji. Takim procesem były migracje ze wsi do miast, które dotyczyły nie tylko Żydów. Ci jednak bardziej przyczyniali się do urbanizacji miast².

Ludność mozaistyczna w XIX wieku odchodziła od tradycyjnego postrzegania religii mojżeszowej. Stale brała udział w procesie sekularyzacji, który pozwalał na wypracowanie nowoczesnych standardów życia. Można śmiało powiedzieć, że Żydzi w XIX wieku wypracowali nową żydowską tożsamość, aby wpasować się w zmodernizowane społeczeństwo niemieckie³. Ta nowa „żydowskość niemiecka” była niezbędna, gdyż, jak wspominałem, tego wymagało nowe państwo i społeczeństwo. Tylko w ten sposób Żydzi przestawali być mniejszością, a tym samym problemem. W czasach przednowoczesnych, czyli w epoce systemu feudalnego różnice tradycyjne, obyczajowo-religijne nie były, czymś wyjątkowym. W świecie feudalnym istniało wiele upośledzonych i ograniczonych grup społecznych. Żydzi funkcjonowali ówczesnie jak korporacja i tak byli traktowani przez władze. Inność starozakonnych stała się problematyczna i widoczna w momencie nastania epoki nowoczesnej i rozpadu starych struktur społecznych. Warto również wspomnieć, że w Europie przedmodernizacyjnej Żydzi różnili się w sposób definitywny od innych warstw społeczeństwa – byli wyznawcami judaizmu, a wszyscy pozostali bez względu na status – chrześcijanami. Owa różnica przestała mieć znaczenie w czasach przemian i sekularyzacji. Głównym czynnikiem rozróżniającym stała się narodowość⁴.

W 1871 roku Reichstag ogłosił nowy edykt emancypacyjny (kończył on tym samym długi proces emancypacji rozpoczęty w XVIII wieku⁵), który objął wszystkich starozakonnych zamieszkałych na terenie świeżo zjednoczonych cesarskich Niemiec. Żydzi zostali w myśl nowej uchwały uznani oficjalnie za równych wobec prawa i pozostałej, chrześcijańskiej większości współobywateli. W łonie historiografii niemieckiej powstała nawet praca poświęcona historii Żydów, stanowiąca ukoronowanie walki o równe prawa (była to książka Heinricha Graetza (1871), którą wypeł-

¹ S. Volkov, *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX wieku i na początku XX wieku*, tłum. J. Górny, P. Pieńkowska, Warszawa 2006, s. 6.

² Tamże, s. 7.

³ Tamże.

⁴ Tamże, s. 10.

⁵ Pierwszym krokiem do równouprawnienia Żydów w Prusach był królewski edykt z 1812 roku, przyznający prawa obywatelskie tym z nich, którzy przyjęli nazwiska niemieckie i zobowiązali się posługiwać językiem niemieckim (lub łaciną) w piśmie. Zobacz: J. Jasiński, *Wyznanie mojżeszowe*, [w:] *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, red. G. Labuda, Poznań 1996, s. 106.

niały głównie opisy prześladowań ludności żydowskiej na przestrzeni wieków). Zarówno autor, jak i masy Żydów dumni byli z wielkiego zwycięstwa nad Francją w 1870 roku, co dodatkowo budowało poczucie przynależności do narodu niemieckiego. Liczni intelektualiści żydowscy wyrażali bardzo pochlebne opinie o wielkim Bismarcku, który zapewnił państwu siłę, dobrobyt i bezpieczeństwo. Wielu starszych pisarzy, weteranów Wiosny Ludów, szczęśliwych przypominało, że od 1819 roku w Niemczech nie było większych wystąpień antyżydowskich. Twierdzono wręcz, że powstanie Rzeszy Niemieckiej było dla starozakonnych zbawieniem od ciemnoty i zabobonów minionych stuleci. Warto podkreślić w tym miejscu, że w latach 1871-1879 do Reichstagu liczącego ponad sześciuset deputowanych, wybrano trzydziestu sześciu Żydów (dwunastu było ochrzczonych). Większość żydowskiej opinii publicznej była zgodna co do tego, że Niemcy zapewniają im większe bezpieczeństwo niż Austria, Francja oraz Anglia. Z pożałowaniem wyrażano się o Rosji i Turcji, uznając te państwa za zacofane pod każdym względem, zwłaszcza społecznym⁶.

Oznaką polepszenia sytuacji życiowej ludności mozaistycznej był awans materialny. W początkach XIX stulecia większość Żydów była biedna (z wyjątkiem niewielkiej grupy zajmujących się pożyczkami i handlem). Największe skupisko społeczności żydowskiej znajdowało się w Prusach (ziemie Królestwa Pruskiego sprzed 1871 roku). Wielu Żydów zajmowało się wędrownym handlem, miało małe sklepiki lub żebrało. W 1870 roku już tylko 5% społeczności wykonywało takie zawody. W tym okresie 60% Żydów osiągnęło status klasy średniej. Był to niewiarygodnie szybki skok cywilizacyjny, nieznan dotąd w nowożytnej Europie. Sama emigracja ze wsi do miast u Żydów trwała znacznie krócej niż u chrześcijan⁷. Etnolodzy zauważyli, że w 1841 roku nie było już czternastoletniego dziecka żydowskiego, które by nie mówiło i nie pisało po niemiecku⁸.

Lata 70. XIX wieku to okres „wyciszenia” polityków i pisarzy antysemitów. Gospodarka w Rzeszy znów stanęła na wysokim poziomie po latach wojen (od 1866 do 1870 roku). Formacja polityczna Adolfa Stoeckera, która rozwijała w latach wcześniejszych agitację antyżydowską, załamywała się. Antysemitów tracili poparcie finansistów po klęskach wyborczych. Rosło poparcie dla polityków pochodzenia żydowskiego, np. dla socjaldemokraty Paula Singera (wygrał w wyborach do Reichstagu w 1884 roku, pokonując swego oponenta z partii antysemitów)⁹. Lata 1871-

⁶ A. Elon, *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743-1933*, tłum. K. Bratkowska, A. Geller, Warszawa 2012, s. 224-226.

⁷ Tamże, s. 226.

⁸ M. Lazarus, *Aus meiner Jugend*, Frankfurt 1913, s. 14. Jest to jednak spostrzeżenie niepełne, gdyż prawdopodobnie autor zebrał dane z największych ośrodków miejskich będących poza wschodnimi rejonami ówczesnego Królestwa Prus. Na przykład w Szczecinie, stolicy prowincji w 1841 roku mieszkało 400 Żydów i nie mieli oni własnej szkoły. W mieście był jeden nauczyciel, lecz zdolny nauczać wyłącznie religii. Edukacyjna sytuacja Żydów we wschodnich prowincjach poprawiła się znacznie w II połowie XIX wieku. Możliwości edukacyjne były także ściśle związane z możliwościami finansowymi konkretnych rodzin. „Der Orient” 20 II 1841, z. 8, s. 60.

⁹ A. Elon, *Bez wzajemności...*, s. 243.

-1914, czyli tzw. piękna epoka, były dla Żydów nie do końca pomyślne. I tu skupię uwagę na wschodnich częściach Rzeszy, a zwłaszcza na Prowincji Pomorskiej. Spokój został zmałowany dopiero w latach 80. XIX wieku i u schyłku stulecia. Miało to związek ze wzmożeniem agitacji antyżydowskiej przez polityków antysemitów (Ernst Henrici¹⁰ w Prowincji Pomorskiej). Doszło wtedy do wystąpień przeciw Żydom w kilku miejscowościach pomorskich¹¹. W roku 1900 Rzeszę obiegła wieść o rzekomym mordzie rytualnym w Chojnicach (Konitz) dokonany przez Żydów na gimnazjaliście Ernście Winterze. Wtedy także różne niepokoje i ekscesy nawiedziły okoliczne miejscowości (tym razem w Prusach Zachodnich)¹².

W 1881 roku po wystąpieniach wspomnianego Henriciego w Szczecinku (Neustettin) została spalona synagoga. W związku ze sprawą wszczęto dochodzenie, wiele spekulowano¹³. Atmosfera niezgody zapanowała w wielu pozostałych miejscowościach prowincji. W Berlinie zawiązało się stowarzyszenie obrony Żydów rozpowszechniające własne publikacje przeciw antysemityzmowi (Komitet 1 Grudnia). Czynną współpracę ze stowarzyszeniem nawiązał 23 czerwca 1881 roku Kongres Rabinów Szczecinka. Żydzi wspierani byli przez nowopowstałą gazetę „Neustettiner Zeitung” wzorowaną na liberalnej „Cösliner Zeitung”, która miała zarezerwowaną rubrykę z informacjami dla Szczecinka (Neustettin). Prasa miała bronić pomorskich Żydów przed atakami antysemitów usposobionej „Norddeutsche Presse”¹⁴. Zajścia antyżydowskie miały czasem bardzo banalne przyczyny. Wydarzenia z 17 czerwca 1881 roku spowodowane były bójką pojedynczych osób¹⁵. W „Neustettiner Zeitung”

¹⁰ Ernst Henrici (1854-1915) reprezentował radykalny nurt antysemityzmu niemieckiego oparty na rasizmie połączonym z argumentacją reformy społeczeństwa. Krótko odgrywał znaczącą rolę w antyżydowskim nurcie politycznym II Rzeszy. Urodził się w Berlinie jako siódme dziecko byłego żołnierza, a następnie urzędnika podatkowego. Miał talent do nauki języków obcych, potrafił także świetnie przemawiać. Dzięki swej woli i pracy stał się nauczycielem. W 1877 roku uzyskał dyplom na uniwersytecie w Berlinie. Rok później obronił doktorat z niemieckiej literatury średniowiecznej. Henrici studiował w tym czasie prace Martina Lutera, w których najprawdopodobniej zetknął się z antyżydowskimi ideami głoszonymi przez reformatora. Nie czując satysfakcji z pracy nauczycielskiej, szukał szczęścia w polityce. Zaczynał w ugrupowaniu lewicowym Partii Postępowej, jednak, będąc pod wpływem swego nauczyciela Bernarda Förstera, zmienił opcję polityczną na Antysemitów (1880). Partia przegrała wybory w 1882 roku. W 1884 roku poniósł kolejną klęskę w Lidze Antysemitów. Wkrótce wyjechał do Afryki, podróżował po Ameryce Południowej i USA. W 1910 roku wrócił do Niemiec, gdzie zajął się redagowaniem antysemitów gazety „Frankfurter Warte”. Zobacz także: G. Hoffman, *Der Prozeß um den Brand der Synagoge in Neustettin*, Schifferstadt 1998.

¹¹ *Antisemitism: a historical encyclopedia of prejudice and persecution*, red. R.S. Levy, Washington 2005, s. 296.

¹² J. Żyndul, *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011, s. 134.

¹³ „Jeschurun” styczeń 1884, z. 4, s. 58; „Jeschurun” październik 1883, z. 42, s. 749; „Jeschurun” grudzień 1883, z. 51, s. 890.

¹⁴ Dokładny spis pomorskiej i szczecińskiej prasy: Mecklenburg-Vorpommern State Portal, ub-goobi-pr2.ub.uni-greifswald.de/viewer/resolver?urn:nbn:de:gbv:9-g-1641768, (dostęp 1.07.2013 r.).

¹⁵ „Allgemeine Zeitung des Judenthums” 1881, nr 45; „Der Reichsbote” 20 VI 1881, 21 VI 1881, 22 VI 1881.

ukazał się artykuł, który uraził przewodniczącego szczecineckiej „Ligi Antysemitycznej”, którym był niejaki Luttosch. Zaatakował on na ulicy w okolicach parku miejskiego wydawcę powyższej gazety Cohna, w pobliżu był jednak jego brat, który pomógł odeprzeć napastnika¹⁶. Luttosch odstąpił i w pośpiechu udał się do miasta do okolicznych tawern, wzywając tamtejszych gości do „bicia Żydów na śmierć”¹⁷. Wkrótce zebrała się rzesza ludzi, którzy ruszyli wzdłuż ulicy Pruskiej, wybijając szyby w sklepach należących do Żydów, wielu z nich wznosiło okrzyk: „hep! hep!”. Tłum ruszył pod budynek, w którym znajdowała się redakcja „Neustettiner Zeitung”. Rozjuszona tłuszcza otoczyła budynek, wkrótce nieokreślona liczba osób wdarła się do siedziby redakcji i zdemolowała biura, a także zdewastowała maszyny drukarskie. Witryny zostały zniszczone w dwudziestu jeden sklepach, zaś dwa zostały totalnie zdemolowane. Pomimo interwencji policji atmosfera w Szczecinku była bardzo napięta i niespokojna. Okna we wszystkich domach żydowskich zostały wybite, a ich mieszkańcy chowali się zastraszeni. Dopiero po trzech dniach oraz po przybyciu do miasta wsparcia policji z Koszalina (Köslin), sytuacja została opanowana, a atmosfera nienawiści stopniowo opadała¹⁸.

Fala ekscesów antyżydowskich przeniosła się ze Szczecinka (Neustettin) na pozostałe miasta i miasteczka Prowincji Pomorskiej. Wymienię je teraz w kolejności chronologicznej: Hammerstein (Czarne) 20-24 czerwca, Bärwalde (Mieszkowice) 25 i 27 czerwca, Bublitz (Bobolice) 31 lipca, Baldenburg (Biały Bór) 2 sierpnia, Rummelsburg (Miastko) 4 sierpnia, Jastrow (Jastrowie) 3, 4 i 7 sierpnia, Konitz (Chojnice) 5 i 7 sierpnia, Schivelbein (Świdwin) 6 i 7 sierpnia, Lauenburg (Lębork) 7 sierpnia, Pollnow (Polanów) 8 sierpnia, Falkenberg (Złocieniec) 11 sierpnia, Zippnow (Sypniewo) 14 sierpnia, Tempelburg (Czaplinek) 14-15 sierpnia, Stettin (Szczecin) 15-17 sierpnia, Stolp (Słupsk) 2-4 września. W sierpniu antysemickie nastroje dotarły także do miejscowości Rogasen (Rogoźno) w Prowincji Poznańskiej, gdzie zamieszki antyżydowskie wybuchły 21 sierpnia¹⁹.

Jak widzimy, główna fala zamieszek i wystąpień przeciw Żydom przetoczyła się przez Prowincję Pomorską w sierpniu. Pewne nastroje i uprzedzenia utrzymały się jednak wśród ludności, zwłaszcza z niższych warstw. W 1900 roku podobne wystąpienia zdarzyły się na Pomorzu w miejscowości Bütow (Bytów). Zdemolowano synagogę. Zdewastowano sklepy żydowskie i pobito kilku Żydów. Interweniowała żandarmeria z Miastka. Sam burmistrz przemawiał do tłumu, prosząc o rozejście się. Po wejściu policji tłum został rozpedzony, po jakimś czasie ekscesy ustały²⁰. Listę

¹⁶ „Der Israelit” 1881, nr 22.

¹⁷ C. Hoffman, W. Bergmann, H. Walser Smith, *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*, Michigan 2002, s. 81-82.

¹⁸ Tamże, s. 82.

¹⁹ Tamże, s. 82-83.

²⁰ „Die Welt” 15 VI 1900, nr 24, s. 10. Także 21 czerwca doszło do zamieszek antyżydowskich w miejscowości Schlawe (Sławno) po manewrach wojskowych na okolicznym poligonie. Zebrał się tłum, z którego padały okrzyki „hep! hep!”. Wybito szyby w żydowskich domach, straty wyniosły około 1000 marek. „Die Welt” 20 VII 1900, nr 29, s. 11. W miejscowości Tempelburg (Czaplinek) w 1899 roku pojawiały się artykuły antysemickie w tamtejszej gazecie „Staats-

miejsowości, gdzie zdarzyły się podobne zajścia, należy jeszcze poddać głębszej analizie, gdyż prawdopodobnie jest ona większa.

Prowincja Pomorska zajmuje szczególne miejsce w propagowaniu idei antysemitycznych płynących z centrum państwa, czyli z Berlina. To właśnie ze stolicy Hohenzollernów wychodziły publikacje oraz politycy i działacze antyżydowscy. Z Brandenburgii docierali oni na Pomorze i dalej przez Prusy Zachodnie do Prus Wschodnich (nie wspominając o Prowincji Poznańskiej). Wydarzenia w Berlinie odbijały się szerokim echem w nadbałtyckiej prowincji. Powyżej wymieniane ekscesy z 1881 roku zostały poprzedzone doniesieniami o zamieszkach sylwestrowych w stolicy, doszło tam do bijatyk i dewastacji żydowskiej własności. Szeroko rozpisywały się na ten temat niemieckie gazety, np. „Kreuzzeitung”²¹. W 1885 roku istniały na terenie II Rzeszy 52 kluby polityczne o charakterze antyżydowskim (w swoich programach lub agitacji używały antysemitycznych haseł). W 1890 roku liczba partyjek antyżydowskich wzrosła już do 136. Było ich tak wiele, ponieważ ruch antysemityczny nigdy się nie zjednoczył. Politycy antysemitów bali się wzrostu potęgi partii socjaldemokratycznej, która w wyborach w roku 1890 uzyskała 1,4 mln głosów. Partia ta nie była nastawiona antysemitcko, popierali ją Żydzi, wielu spośród nich działało w jej szeregach. Między innymi z tego powodu konserwatywna prawica popierała antysemitów. Już w 1893 roku w wyborach do Reichstagu antysemitów uzyskali 19 mandatów (wszyscy byli protestantami i nikt nie wywodził się z klasy robotniczej, większość była drobnymi biznesmenami)²². Antysemityzm pod koniec XIX wieku w Niemczech nie obejmował jeszcze w bardziej widoczny sposób szkolnictwa wyższego. Na uniwersytecie w Berlinie w 1899 roku studia rozpoczynało 88 Żydówek z ogólnej liczby 414 kobiet przyjętych²³. W tym samym roku dziennikarze żydowscy polemizowali z Adolfem Stokerem, który atakował Żydów na łamach „Preussischen Jahrbüchern”. Pytano oponenta, jak 600 tys. Żydów ma zagrażać 52 mln Niemców²⁴.

Provinz Pommern była pod względem gospodarczym krainą rolniczą z niewielkim zapleczem przemysłowym skupionym w największych miastach prowincji (Szczecin, Słupsk, Koszalin). Nastroje antysemityczne pogłębiały się wraz z kryzysami gospodarczymi oraz wzrostem liczebności Żydów (zalew ludności żydowskiej

bürger Zeitung” przedrukowywane z hamburskiego periodyku „Deutschen Blatt”. W jednym z artykułów zarzucano żydowskiemu lekarzowi szkodliwe działanie na swych chrześcijańskich pacjentów. „Im deutschen Reich” I 1899, z. 1, s. 48. Żydowska gazeta „Im deutschen Reich” oburzała się na aresztowanie żydowskiego kupca Karla Wolffa w Stargardzie za rzekomą obrzęę religii chrześcijańskiej. Wolff został zmuszony do przeprosin decyzją władz miejskich. Otwarcie stwierdzono, że wszelkie obelgi rasistów-antysemitów rzucane na religię żydowską uchodzą płazem. „Im deutschen Reich” XI 1895, z. 5, s. 265 (Korrespondenzen).

²¹ M. Pielka, *Ekscesy antyżydowskie na Pomorzu w latach 80. XIX wieku*, „Midrasz” 2013, nr 1, s. 41. Zobacz także: S. Weinberg, *Pogroms and Riots. German Press Responses to Anti-Jewish Violence In Germany and Russia (1881-1882)*, Frankfurt am Main 2010, s. 71.

²² L.S. Dawidowicz, D.A. Altschuler, *Hitler's War against the Jews*, Behrman House 1978, s. 32-34.

²³ „Die Welt” 7 VII 1899, nr 27, s. 10.

²⁴ „Allgemeine Zeitung des Judentums” 17 II 1899, nr 7, s. 74.

był stałym argumentem antysemityzm²⁵. W latach od 1899 do 1909 najwięcej Żydów zamieszkiwało Stettin (Szczecin), Greifenhagen (Gryfino), Greifswald (leży w dzisiejszym kraju związkowym Meklemburgia – Pomorze Przednie), Köslin (Koszalin), Pasewalk (leży w dzisiejszym kraju związkowym Meklemburgia – Pomorze Przednie) oraz Wollin (Wolin)²⁶. Liczbowo sytuacja prezentowała się następująco: 1861 – 12 600, 1871 – 13 036, 1880 – 13 800, 1890 – 12 246²⁷. W następnych latach odnotowano drastyczny spadek liczby ludności mojżeszowej, który związany był z masową migracją na zachód Niemiec lub do USA. Liczba Żydów systematycznie malała (przyczyniały się do tego nie tylko czynniki materialne, ale również napięcia antysemickie). W 1900 roku na Pomorzu było już tylko 10 880 Żydów, a synagog 45²⁸ (dane z 1905 roku, gdy wiernych było jeszcze mniej, w 1908 roku było już 9600 Żydów)²⁹.

Tabela 1
Podział ludności Prowincji Pomorskiej pod względem wyznaniowym w latach 1871-1939³⁰

Rok	Liczba mieszkańców	Ewangelicy	Katolicy	Inne wyznania chrześcijańskie ³¹	Żydzi
1871	1 431 627	1 397 467	16 858	4 266	13 036
1890	1 520 810	1 476 300	27 476	4 788	12 246
1900	1 625 716	1 570 080	38 169	6 587	10 880
1925	1 863 413	1 787 691	65 897	2 064	7 761
1933	1 892 665	1 825 093	60 535	720	6 317
1939	2 329 997	2 138 277	176 017	12 420	3 283

Teraz przejdźmy do dziejów gminy żydowskiej w Szczecinku (Neustettin). Mój opis obejmuje lata od 1830 do 1917 roku (gmina istniała już w XVIII wieku, gdyż o Żydach w mieście wspomina niemiecka historiografia z XIX wieku). Dokumenty archiwalne sprzed 1830 roku uległy zniszczeniu w okresie II wojny światowej lub zaginęły. Wiele akt jest obecnie w bardzo złym stanie technicznym, co uniemożliwia odczyt informacji. Moje ustalenia obejmują zatem głównie wiek XIX z niewielkim uwzględnieniem XX stulecia.

²⁵ H. Loewe, *Die Zahl der Juden in Pommern*, „Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden” 1910, z. 10, s. 147-148.

²⁶ Tamże, s. 149.

²⁷ G. Salinger, *Aspekte zur Geschichte der Juden in Pommern*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, s. 81.

²⁸ J. Thon, *Die jüdischen Gemeinden in Deutschland*, „Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden” 1905, z. 9, tabela I.

²⁹ G. Salinger, *Aspekte zur Geschichte...*, s. 81.

³⁰ „Preussische Provinz Pommern”. Deutsche Verwaltungsgeschichte 1871-1990, dr Michael Rademacher, www.verwaltungsgeschichte.de/p_pommern.html#bevoelkerung, (dostęp 30.06.2013 r.).

³¹ Dalej: i. w. ch.

Pomorze po śmierci Mieszka II z rodu Piastów w 1034 roku zostało włączone w orbitę wpływów Rzeszy. W XII wieku chrystianizację ziem pomorskich prowadzono pod kierownictwem biskupa Ottona z Bambergu, w związku z czym automatycznie na te tereny wpływać zaczęła kultura niemiecka. W XIII wieku w okolicach Stralsundu i Szczecina pojawiać zaczęli się Żydzi, którzy zajmowali się handlem i rzemiosłem, uprawa ziemi była im zakazana³². Prześladowania religijne na zachodzie Europy przyczyniały się do spychania ludności żydowskiej na wschód od Renu i Łaby aż po Bałtyk³³. W 1481 roku książę pomorski Bogusław przyznał Żydom przywilej umożliwiający osiedlenie się w wyznaczonych miejscach na Pomorzu. Liczba nowych osadników była bardzo ograniczona, gdyż przywilej objął 24 żydowskie rodziny, które uprzednio musiały wpłacić do kasy władcy po 50 guldenów reńskich. Żydzi osiedli w czterech wskazanych miastach: 9 rodzin w Damm (Altdamm, dzisiejsze Pomorze Przednie), 5 rodzin w Pyritz (Pyrzyce), 5 rodzin w Gartz (Pomorze Przednie), 5 rodzin w Greifenhagen (Gryfino). Wszyscy starozakonni otrzymywali glejty ochronny na sześć lat zezwalający na działalność handlową (glejty mogły być przedłużone lub nie. Mężczyzna otrzymywał „protekcję”, po jego śmierci rodzinę wydalano z miasta). Od XVI do końca XVII wieku Żydom nie zezwalano na osiedlanie się na stałe na Pomorzu. Dopiero w 1671 roku cesarz Austrii Leopold I wydalil z Wiednia 50 rodzin żydowskich, które przyjął Wielki Elektor Fryderyk Wilhelmi. Dnia 21 maja 1671 roku wydał on edykt pozwalający przygarniętym Żydom na osiedlenie się na terenie elektoratu. Władca kierował się nie współczuciem, lecz miał na myśli korzyści płynące z działalności Żydów. W 1705 roku na Pomorzu mieszkało 45 żydowskich rodzin (tylko w pruskiej części Pomorza). W 1728 roku na tzw. Hinterpommern mieszkało 67 żydowskich rodzin, w 1764 roku już 168, przy czym zamieszkiwały one ciągle te same miasta, które wyznaczył Wielki Elektor. W 1750 roku z powodu wzrastającej liczby ludności mozaistycznej w Stargardzie powstała gmina żydowska³⁴. Szwedzi zostali wyparci z tzw. Pomorza Szwedzkiego w latach 1713-1716. Szczecin został zajęty przez Prusaków w 1713 roku, do 1716 roku siły Prus, Rosji, Danii, Saksonii i Polski wyparły Szwedów z całego Pomorza i Meklemburgii³⁵. Pozostało tam jednak niechętne Żydom prawo osadnicze, które przez wiele dekad nie było reformowane, przez co utrzymała się tam ich niska liczba.

³² G. Salinger, *Aspekte zur Geschichte...*, s. 78.

³³ J.I. Izrael, *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550-1750)*, tłum. W. Tyszka, Warszawa 2009.

³⁴ G. Salinger, *Aspekte zur Geschichte...*, s. 79-80.

³⁵ E. Kosiarz, *Wojny na Bałtyku X-XIX w.*, Gdańsk 1978, s. 236. Już w 1717 roku król Prus Fryderyk Wilhelm I Hohenzollern wydał przywilej dla Żydów na świeżo przyłączonym do państwa „Pomorzu szwedzkim” (27 października 1717 roku). Ograniczona liczba rodzin żydowskich otrzymała status „Schutzjuden” i mogła zająć się handlem i rzemiosłem. Zezwolono im na otwieranie manufaktur i handel surową wełną. Przywilej z 1717 roku został potwierdzony przez króla Fryderyka Wilhelma III Hohenzollerna 23 października 1810 roku. „Sulamith” 1811, nr 2, s. 69-70. Żydzi „chronieni” mieli prawo osiedlać się na terenie wybranych miast, jednak zabroniono im zamieszkiwać miasta-twierdze. Po 1812 roku Prusy Zachodnie na powrót zostały objęte władzą pruską, w związku z tym zezwolono Żydom „chronionym” handlować na tych tere-

Jak było w Szczecinku (Neustettin)? Osadnicy żydowscy pojawili się w okolicach miasta w końcu XVII wieku, dokładnie 28 sierpnia 1664 roku w Grzmiącej, niewielkiej wsi, osiadł z przyznanym giejtem kupiec żydowski z Hamburga – Lazarus. Rzemieślnicy szczecineccy nie wyrażali zgody na osiedlenie się żydowskiej konkurencji. W 1708 roku na terenie miasta pojawili się starozakonni z Polski (dziś jest już trudno ustalić, jakie było ich faktyczne pochodzenie). Początkowo nie mogli zamieszkać na stałe, jednak rzemieślnicy i świetniejsi mieszkańcy Szczecinka skierowali petycję do władcy o możliwość pozostania Żydów, gdyż ich działalność przyczyniła się do polepszenia ogólnego handlu w mieście i bogacenia się jego mieszkańców. Według przekazów Żydzi cieszyli się w mieście bardzo dobrą opinią. Za osiedlenie się na terenie Szczecinka ludność żydowska wpłacała do kasy magistratu 8 talarów. W 1717 roku grupa polskich Żydów ubiegała się o zezwolenie władz na stały pobyt w mieście, powołując się na niepewną sytuację polityczną w Polsce. Władze jednak odmówiły, udzielając im tylko zezwolenia na pobyt na czas określony. W 1720 roku Żydzi musieli ubiegać się o pozwolenie na prowadzenie handlu na Pomorzu. W 1731 roku w Szczecinku mieszkały na stałe dwie rodziny żydowskie – Jacoba Arndta i Jacoba Abrahama. Przywilej stałego osiedlenia się zawdzięczali oni wieloletniemu wspieraniu miejscowych producentów wełny i wpłacaniu wysokich akcyz do skarbu królewskiego. W 1736 roku zięć Jacoba Arndta, Natan Isaack zapewnił sobie przejście przywileju po jego śmierci. W połowie XVIII wieku mieszkały w Szczecinku 33 osoby pochodzenia żydowskiego. W 1764 roku liczba rodzin żydowskich wzrosła do 7³⁶.

W 1764 roku te rodziny musiały wносить opłaty, które prezentowały się następująco: Abraham Jacob – 3 talary, Jacob Abraham Witwe – 13 talarów, Abraham Moses – 36 talarów, Lewin Wolff – 11 talarów i 12 groszy, Lewin Abraham – 11 talarów i 12 groszy, Widder Judas – 4 talary, Widder Salomon – 4 talary³⁷. W 1800 roku w mieście mieszkało 39 osób wyznania mojżeszowego, w 1812 roku wszyscy Żydzi na mocy dekretu królewskiego otrzymali obywatelstwo Prus i musieli przyjąć nazwiska³⁸. Liczba żydowskich mieszkańców miasta nie zawsze wykazywała tendencje wzrostowe, w 1816 roku mieszkało zaledwie 11 osób wyznania mojżeszowego. Pomimo zmieniających się warunków społecznych i gospodarczych Żydów przybywało, w 1855 roku ich liczba wynosiła 288 dusz, w 1861 roku – 348, a w 1910 roku już 405 (Szczecinek liczył ówczesnie 11,8 tys. mieszkańców)³⁹. Najstarszymi za-

nach. Zakazano im prowadzenia uboju rytualnego, zakaz ten był wielokrotnie łamany, o czym informowała prasa. W tym czasie na Pomorzu i w Prusach Zachodnich Żydzi z kręgu niemieckiego spotykali się z Żydami z Polski (Ostjuden). Żyli oni w kastach, zachowując dystans i nieufność do swych braci w wierze z Zachodu. Prowadziło to do wielu napięć i konfliktów. „Der Orient” 25 VII 1840, z. 30, s. 231-232.

³⁶ www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/5,historia/?action=view&page=1 (dostęp 1.07.2013 r.).

³⁷ G. Salinger, *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns*, t. III, New York 2006, s. 570.

³⁸ K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten*, Neustettin 1910; G. Salinger, *Zur Erinnerung und zum Gedenken...*, s. 569-570.

³⁹ J. Gasiul, *Znane – nieznanie: Tylko drzewa pozostały*, „Temat Szczecinecki” 2008, temat.net/

chowanymi dokumentami dotyczącymi gminy żydowskiej w Szczecinku są: odpis edyktu emancypracyjnego z 1812 roku, spis członków rady gminy z 1830 roku oraz wykaz przewodniczącego i starszych gminy z 1856 roku⁴⁰.

Z mniej istotnych dokumentów zachowała się korespondencja urzędowa z siedziby rejencji w Koszalinie na temat regulacji płatności. Było to upomnienie, gdyż władze nakazywały przekazywać opłaty przez pocztę. Gmina musiała wysyłać pieniądze inną drogą, przez co wpłaty przyjmowano z opóźnieniem. System płacenia za pośrednictwem poczty obowiązywał gminę od 1825 roku. List adresowany do gminy szczecineckiej pochodzi z 17 czerwca 1830 roku, a podpisany był przez Köslin Regierung Kasse⁴¹.

Najstarsza zachowana lista członków gminy pochodzi dokładnie ze stycznia 1830 roku. Przewodniczącym rady gminy był Jacob Behrend. Radę tworzyło 19 osób, a byli to: Jacob Behrend, Philipp Behrend, Eli Aron, B.A. Behrend, Moses Lehmann, Moses Jacoby, Leijser Aron, Moses Behrend, Heimann Behrend, Gabriel Braoh, David Abraham, Manahe Hirschfeld, Raphael Sommer, Marcus Paul, Abraham Bramm, Wolff Behrend, Aleksander Zandler, Simon Gottschalm, Zandler Aleksander Wohlgenuth.

Dowiadujemy się także, że nauczycielem w gminie żydowskiej był Michael Saohi. Zatrudnieni byli także, jak w każdej gminie, rzeźnik i kantor, jednak ich imion i nazwisk nie podano⁴². Trzeba dodać, że gmina żydowska dostała pozwolenie od władz na budowę synagogi już 11 marca 1828 roku, miała ona stać przy Friedrichstraße po wewnętrznej stronie podwórza lub ogrodu, aby, jak podkreślano, „odgłosy z niej dobiegające nie były słyszane”. Budynek wzniesiony z muru pruskiego powstał we wskazanym miejscu i został w całości sfinansowany ze składek gminy. Świątynia przetrwała do pożaru w roku 1881. Synagogę odbudowano w starym miejscu i poświęcono w 1883 roku. Tym razem zbudowano ją całkowicie z cegieł, co sprawiło, że synagoga stała do 1938 roku, a podczas „nocy kryształowej” z 9 na 10 listopada została podpalona przez lokalnych aktywistów i członków NSDAP⁴³.

W sierpniu 1831 roku wybrana została nowa rada gminy żydowskiej. Przewodniczącym w dalszym ciągu pozostawał Jacob Behrend. W radzie zasiadali: Jacob Behrend, Philipp Behrend, Elias Aron, Leiser Aron, M.A. Behrend, Wolf Behrend, Heimann Behrend, Moses Behrend, Gabriel Braih, Manah Hirschfeld, Salomon Hirschfeld, Moses Leihmann, Moses Jacobi, Alexander Wohlgenuth, Zandler Alexander, Raphael Sommer, Lewin Brumm, Lewin Paul.

Z tego okresu pochodzą liczne regulacje prawne wewnątrzgminne oraz relacje z posiedzeń gminy i głosowań nad różnymi sprawami wspólnoty. Najczęściej były

historia/161//strona:1, (dostęp 2.07.2013 r.). Zobacz także: M. Fijałkowski, *Z historii gminy żydowskiej*, „Szczecineckie Zapiski Historyczne” 1987, nr 2, s. 22-26.

⁴⁰ Wszystkie dokumenty znajdują się w Archiwum Państwowym w Koszalinie oddział w Szczecinku (APKoSz).

⁴¹ APKoSz, Akta miasta Szczecinka (AmSz), sygn. 418, s. 35.

⁴² APKoSz, AmSz, sygn. 418, bez paginacji.

⁴³ „Żydzi szczecineccy”, www.szczecinek.org/forum/viewtopic.php?f=23&t=810, (dostęp 2.07.2013 r.).

one związane z finansowaniem różnych przedsięwzięć lub budżetem gminnym (ustalano wysokość wynagrodzenia dla nauczyciela z gminy, rzeźnika, kantora i rabiną)⁴⁴.

W aktach gminy istnieje luka, gdyż do 1856 roku nie zachowano list nowych rad gminnych wybieranych po 1831 roku. W 1856 roku rada gminy zredagowała nowy statut, który został pomyślnie zatwierdzony przez rząd prowincji w Szczecinie w 1859 roku⁴⁵. W 1860 roku spis ludności w mieście wykazał 5180 ewangelików, 25 katolików oraz 311 Żydów. Dla porównania w 1798 roku w mieście urodziło się 29 mężczyzn i 22 kobiety, zaś w 1860 roku odpowiednio 175 i 75. Żydzi szczecińscy od dziesięcioleci wiązali się z handlem i pośrednictwem wełny. Na Pomorzu w XIX wieku silnie rozwijał się przemysł włókienniczy, w 1778 roku na terenach miasta hodowano 2783 owce, a w 1860 roku już 3460. Pamiętajmy, że są to dane za ledwie dla jednego miasta⁴⁶.

W 1856 roku odbyły się wybory do nowej rady gminy. Niestety zapis wybranych władz został sporządzony bardzo niedbale i niewyraźnie, w aktach panuje wielki nieład. Zachował się jednak dokładny spis osób uprawnionych do głosowania. Była to lista dzielona na trzy klasy, stąd też przypuszczam, że kryterium stanowiły posiadany majątek i wysokość wpłacanych składek do kasy gminy.

- 1. klasa: Georg Behrend, Hase Bernstein, Gustaw Bernstein, L. Behrman, L. Conrad, L. Caminer, Herman Freund, R. Freundlich, H. Freundlich, B. Freundlich, Julius Freundlich, D. Lesoer, L. Lehmann, Draih, N. Posner, Dr. Rosenberg, G. Rosen, A. Wolff, Hase Wolffberg;
- 2. klasa: S.H. Behrend, Rihard Behrend, Emil Caminer, B. Caminer, Gutmann, Geisenberg, G. Heidemann, Hogleim, H. Jaidly, Th. Lesheim, Hermann Leshner, H. Laerenthal, H. Mihaelis, Michaelis, Manochse, Nuhsbaum, Gustaw Orbeih, S. Orbeih, Philippi, A. Rosenberg, S. Rosenberg, A. Springer, Sihänfeld, Hase Sihnele, Totenkopf, Walter, Herman Walter;
- 3. klasa: J. Aron, J.H. Behrend, Friedländer, Louis Freund, Lev Freundlich, Granemann Dallenthil, Jacobih Glaser, Lefenne, Loewenthal, Mihaelis, S. Salinger I, S. Salinger II, Scheyer, J. Wedel, L. Klein, Jacobsohn.

Głos w wyborach mieli tylko mężczyźni, a jak widać z przytoczonych danych, głosowali wszyscy mężczyźni członkowie rodzin, synowie, bracia o tych samych nazwiskach. W trakcie wyborów starano się, aby do rady wybranych było jak najwięcej członków rodziny lub zaprzyjaźnionych osób. Na przykładach list członków rady gminy z lat 30. XIX wieku, które wymieniłem powyżej, widać wyraźnie, że były one zdominowane przez rodzinę Behrendt⁴⁷. Żydzi szczecińscy byli także spokrewnieni z szanowanymi rodami żydowskimi z Koszalina – stolicy rejencji. Były to

⁴⁴ APKoSz, AmSz, sygn. 418, s. 79-80.

⁴⁵ G. Salinger, *Zur Erinnerung und zum Gedenken...*, s. 571.

⁴⁶ J.A. Wilcke, *Chronik der Stadt Neustettin. Nach urkundlichen und amtlichen Quellen bearbeitet und herausgegeben*, Szczecinek 1862, s. 26-29.

⁴⁷ APKoSZ, AmSz, sygn. 426, Magistrat Neustettin, Wykaz przewodniczącego i starszych gminy żydowskiej w Neustettin 1856-1895 r.

rodziny: Michaelis, Wolff oraz Behrend. Członkowie tej ostatniej rodziny działali aktywnie w sferze komunalnej zarówno Koszalina, jak i Szczecinka⁴⁸.

Zachowała się lista płatników gminy z 1858 roku wraz z wysokością składek: Abraham 100, Sommer 100, Rusokewitz 100, Abraham 100, Leopold 100, Behrend 150, Katzke 100, Steinert 100, Loewenstein 100, Sommer 100, Lesher 200, Michaelis 200, Wohlgemute 100, Natan Arson 150, Braih 200, Hirschfeldt 400, Freund 400, Friedlander 250, Kreunter 250, Letmann 250, Lescher 300, Hirschfeldt 150, Jacobi 250, Wohlgemuth 200, Mendelshon 300, Leidenburg 500, Behrend 300, Behrend 350, Heidemann 400, Mendelshon 400, Walter 400, A.M. Blars 450, Letmann 600, Letmann 800, J.A. Wolff 700, Behrend 600, Behrend Salomon 700, Behrend Ishmael 750, A. Rosenberg 1000, Aron Leiser 800, Hirsch 1000, Behrend Jakub 800, Leibholtz 800, Behrend 700, A. Philippi 1300, B.A. Behrend 1100, E. Hirschtud 2500. Budżet gminy za 1858 rok wynosił 26 921 marek. W 1869 roku na przewodniczącego gminy żydowskiej wybrano Hermana Wedlla⁴⁹.

Interesujące jest natomiast zaświadczenie z 30 marca 1870 roku wydane przez policję w Rawiczu dla rodziny Dawida Lewina chcącego przenieść się do Szczecinka. Była to sześciuosobowa rodzina, Lewin miał żonę Natalię i czwórkę dzieci: Juliusa (19 lat), Sophię (16 lat), Clarę (15 lat) i Jenny (roczek). Dawid Lewin był z zawodu nauczycielem i kantorem, co ciekawe on sam urodził się w Memel (Kłajpeda), jego żona urodziła się w Chodzieży i zajmowała się domem. Rodzina nie miała do tego czasu stałego miejsca zamieszkania, z dokumentu wynika, że dzieci przychodziły na świat w różnych miejscowościach. Julius urodził się w Schwerzen Posen (czyli Chwarzno w Poznańskim), Clara urodziła się w Stargardzie, zaś Jenny w miejscowości Kröben pod Rawiczem (dzisiejsza Krobica w Wielkopolsce)⁵⁰. Jest to jeden z przykładów rodzin żydowskich emigrujących na Pomorze w celu poprawienia swego bytu.

Zachowała się także lista narodzin dzieci z gminy żydowskiej z roku 1873. W tym roku narodziło się dziewiętnaścioro dzieci, z czego szóstka zmarła. Pozwolę sobie przytoczyć dokładną listę nowych członków wspólnoty: Steinert Bertha (urodzona w lutym, zmarła w maju), Freundlih Martha, Altmann Amalie (zmarła), Löwe Ida, Springer Nathalie, Michaelis Roja (zmarła), Behrend Arthur (urodził się w maju, zmarł we wrześniu), Freundlih Paul, Freundlih Sally, Alexander Betty, Conrad Roja, Falkenstein Louis, Friedlander Louis (urodzony razem i razem liczony z Friedlander Caroline), Wedell Anna (urodzona w październiku, zmarła w grudniu), Orbah Rosa, Nathansohn Arthur (urodzony 19 listopada, zmarł dziesięć dni później), Kaliskij Cora, Orbah Ida⁵¹.

Z roku 1873 zachowała się także lista zmarłych członków gminy, która zawiera dziesięć nazwisk: Carl Jacoby, Anna Steinert, Ernestine Steinert, Bertha Steinert,

⁴⁸ H. Romanik, *Szkice do portretu Żydów koszalińskich: Jakuba Salomona Burchardta i Leslie Barucha Brenta*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi...*, s. 198-199.

⁴⁹ APKoSz, AmSz, sygn. 419.

⁵⁰ APKoSz, AmSz, sygn. 425, karta 116, Akt wyjścia (Abzugs Akten) rodziny żydowskiej o nazwisku Lewin z Rawicza do Szczecinka w 1870 r. Miejsce urodzenia Sophii nieznanne.

⁵¹ APKoSz, AmSz, sygn. 421, karta 126-127, Lista urodzeń w gminie żydowskiej za rok 1873.

Max Flater, Arthur Behrend, Izaak Lesjheim, Simon Rusihkiewitz, Anna Wedel, Arthur Nathansohn⁵². Jak widzimy, śmiertelność wśród dzieci, zwłaszcza noworodków, była wysoka, zatem jeszcze w latach 70. XIX wieku w Szczecinku były nie najlepsze warunki sanitarne, porody odbywały się w domach, ponadto nie wiemy nic o lekarzu – czy gmina miała swojego medyka, czy był to miejscowy lekarz chrześcijanin.

W 1873 roku w gminie żydowskiej w Szczecinku zawarto także pięć małżeństw. Leyzer Conrad z Berthą Ehrenwerth, Luis Natanson z Pauliną Beermann, Lesjer Jszaelskij z Minną Heidemann, Scheier Reichmann z Anną Rosenberg, Samuel Schneider z Mathilde Litten. Na ogół różnice wieku między małżonkami nie były wielkie jak dawniej. Wyjątkiem jest Lesjer Jszaelskij – miał lat 43, a jego żona Minna Heidemann – 28 lat⁵³.

W latach 80. XIX wieku powiat szczecinecki zamieszkiwało 1062 Żydów⁵⁴, w samym Szczecinku było 455 osób⁵⁵ wyznania mojżeszowego. W 1881 roku Szczecinek ogarnęły rozruchy antysemityczne, spłonęła synagoga. Zajścia sprowokowane zostały przez agitację antyżydowską Ernsta Henrici, o którym już wspominałem. Sprawa podpalenia synagogi i związane z tym wydarzeniem ekscesy zostały już wcześniej opisane⁵⁶. Dodam tylko, że miejscowy pastor Klamroth wypowiadał się publicznie w duchu antysemitycznym w procesie sądowym o podpalenie synagogi, powtarzał również od lat 80. XIX wieku kazania nieprzychylnie Żydom⁵⁷.

Na końcówkę lat 80. przypadł spis poszczególnych miejscowości z powiatu szczecineckiego, które podlegały gminie żydowskiej w Szczecinku. Były to: Parsęko, Radacz, Juchowo, Krągi, Żółtnica, Gwda Wielka i Gwda Mała oraz Turowo. Żydowscy mieszkańcy tych miejscowości byli zobowiązani do płacenia składek na gminę i brania udziału w głosowaniach do rady gminy⁵⁸.

Z lat 1858-1895 nie zachowały się żadne spisy członków rady gminy lub płatników składek. Z 1895 roku pochodzi lista zatytułowana: „Składki na rzecz gminy wyznaniowej Neustettin za rok 1895 według podziału na III klasy”. W stosunku do listy z 1858 roku jest ona znacznie dłuższa, gmina powiększyła się i osiągnęła szczyt liczebności. Później liczba mieszkańców zaczęła spadać, gdyż od lat 90. zaczynał

⁵² APKoSz, AmSz, sygn. 421, bez paginacji, Wykaz zgonów za rok 1873.

⁵³ APKoSz, AmSz, sygn. 421, karta 128, Wykaz małżeństw w gminie żydowskiej w Szczecinku za rok 1873.

⁵⁴ D. Szudra, *Obraz demograficzny ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1871-1939*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi...*, s. 322.

⁵⁵ W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock 2004, s. 105-106.

⁵⁶ K. Kruszewski, *Pożar synagogi w Szczecinku i jego następstwa. Przyczynek do dziejów antysemityzmu w Niemczech 1881-1884*, www.szczecinek.org/forum/viewtopic.php?t=2858 (dostęp 3.07.2013 r.); G. Hoffmann, *Der Prozeß um den Brand...*; S.C.J. Nicholls, *The Burning of the Synagogue in Neustettin: Ideological Arson in the 1880's*, Sussex 1999; B. Vogt, *Antisemitismus und Justiz im Kaiserreich. Der Synagogenbrand in Neustettin*, [w:] *„Halte fern den ganzen Lande jedes Verderben...”*. *Geschichte und Kultur der Juden in Pommern*, red. M. Heitmann, J.H. Schoeps, Hildesheim-Zürich-New York 1995.

⁵⁷ „Im deutschen Reich” IX 1900, z. 9, s. 474.

⁵⁸ APKoSz, AmSz, sygn. 420, bez paginacji.

się ruch migracyjny, który objął całe Niemcy. Drugim czynnikiem był spadek urodzeń w rodzinach żydowskich w stosunku do rodzin chrześcijańskich. Lista została sporządzona 20 czerwca 1895 roku:

- 1. klasa: Georg Behrend, S.H. Behrend, Bernstein, Bernstein Gustaw, Louis Behrend, Conrad Louis, Cominer Louis, Freund, Freundlich, Freundlich Moses, Freundlich Raphael, Freundlich Julius, Lesser David, Lehmann, Orbaih Salig, Posner, Dr. Rosenberg, Rosen Gustaw, Wolffberg, Wolff Rudolf;
- 2. klasa: S.M. Behrend, Behrend Richard, Cainer Emil, Caminer, S. Guttmann, Geitnberg, Heidemann, Holzheim, Jacoby Moses, Leschim Theodor, Leshner, Lowenthal, M. Michaelis, Michaelis, Michaelis, Memechte, Nichtbaum, Orbaih, Orbeih Sally, Philippi, Rosenberg Abraham, Rosenberg Sigmunt, Rothenberg, Shoenfeld, Schnell, Todtenkopf Rudolf, Walter, Wedell;
- 3. klasa: J. Aron, J.M. Behrendt, Freund Louis, Freundlich Leo, Gronemann, Jacobson (glaser), Lefeivo, Loewenthal, M. Michaelis, S. Salniger I, Salniger II, Seheier (Reutier), Wedel Isidor, Klein Louis, Jacobshon, Friedlender (Schneider)⁵⁹.

Następna lista pochodzi z 1898 roku:

- 1. klasa: Behrend Georg, Bernstein Gustav, Bernstein Max, Bernhard Louis, Conrad Louis, Caminer Louis, Freund Herman, Freundlich Benjamin, Freundlich Moses, Freundlich Rafael, Freundlich Julius, Freundlich Leo, Lesser David, Lesser Herman, Laeventhal Heinrich, Posner Nathan, Rosen Gustav, Todtenkopf Adolf, Wolffberg Max, Wolff Adolf;
- 2. klasa: Behrend Richard, Caminer Emil, Guttmann, Heidemann Gustav, Hohheim Philipp, Jacobi Moses, Lesheim Theodor, Michaelis Herman, Michaeli Max, Michaelis, M. Michaelis, Maneshe, Orbaih Gustav, Orbaih Solig, S. Orbaih, Rosenberg Siegmund, Rottenberg Adolf, Sihnell Max, Walter Joseph, Dr. Will, Loeve;
- 3. klasa: J. Aron, J.M. Behrend, Friedloender, Freund Louis, Gronemann Siegmund, M. Michaelis, A. Shreder, S. Saliger I, S. Saliger II, Siheier, Wedel Isidor, Cashel, Behrend Paul, Freundlich Felix, Baernard, Freundlich Max.

Pod listą widnieje podpis: 6 sierpnia 1898 roku. Nową radę wybierano w gminie 6 września 1898 roku – zachowała się lista kandydatów biorących udział w wyborach oraz wytypowany zwycięzca. Przewodniczącym został Loeventhal (9 głosów), pozostałymi kandydatami byli: H. Michaelis (6 głosów), D. Lehser (8 głosów) oraz M. Bernstein (4 głosy)⁶⁰.

Im bliżej końca XIX wieku, tym zachowana dokumentacja gminy staje się uboższa. Pozostawiono na przykład przygotowaną listę płatników składek gminy, jednak nikt jej nie wypełnił (1899 rok). Dowiadujemy się, że w 1901 roku przewodniczącym rady gminy żydowskiej został S. Rosenberg (17 głosów), pozostali członkowie to: Aruheim [niewyraźny zapis], Dr. Will oraz Juliusz Freundlich. Od 1901 roku nie podawano już list płatników, księga pozostała pusta. Prawdopo-

⁵⁹ APKoS, AmSz, sygn. 426, Magistrat Neustettin...

⁶⁰ APKoS, AmSz, sygn. 420.

dobnie wpisów dokonywano w innej księdze bądź dokumencie, które się nie zachowały.

Od 1901 do 1913 roku nie ma pozostawionej dokumentacji. Za to na przełomie 1912 i 1913 roku dochodzi w gminie szczecineckiej do konfliktu w sprawie wyborów do rady gminy. Zachował się list ze stolicy rejencji datowany na 11 sierpnia 1913 roku odnośnie do wyznaczenia przez burmistrza Szczecinka, niejakiego Sasse, komisarza wyborczego, odgrywającego rolę rozjemcy. Odpowiednia osoba miała zostać wyznaczona do 10 października 1913 roku. Dnia 19 września 1913 roku wyłoniony komisarz Herman Freund pisemnie powiadomił burmistrza, że wybory odbędą się przed południem 29 września 1913 roku w Sali Ratuszowej. Zapewnił o przybyciu członków gminy żydowskiej uprawnionych do głosowania.

Wybory wyłoniły następujący skład rady gminnej: Lewinsky Isidor, Lesser Herman, Kaminer Emil, Wolffbeg Max, Freund Herman, Kowalski Albert, Todtenkopf Adolf, Michaelis Sally, Behrend Paul. Przewodniczącymi zostali: Rosenberg, Aruheim oraz H. Michaelis, zastępcami zostali: Salinger Julius, Manasse oraz Kaminer Gustav⁶¹. Pierwszy raz w radzie gminy pojawiają się osoby z wyraźnie polsko brzmiącymi nazwiskami. Być może konflikt wyborczy, który wybuchł na początku 1913 roku, wynikał z zatargów między Żydami napływowymi z Polski a tutejszymi, w pełni zasymilowanymi. Jedni i drudzy różnili się bowiem podejściem do religii możeszowej: Żydzi niemieccy byli liberalni, popierali judaizm reformowany, zaś Ostjuden pozostawali ortodoksami religijnymi. Identyczna sytuacja miała miejsce w Toruniu, który przeszedł w 1920 roku pod władzę polską. Tamtejsza gmina żydowska składała się początkowo z samych zasymilowanych z kulturą niemiecką Żydów, napływ polskich starozakonnych zaczął wywoływać konflikty na tle religijnym i obyczajowym.

W aktach gminy szczecineckiej istnieją luki między 1913 a 1916 rokiem. Zachowała się lista członków rady gminy, ale dopiero z 1917 roku. Nie wiemy nic o okresie wybuchu I wojny światowej i reakcjach z tym związanych. W radzie zasiadali: Todtenkopf, Sally Michaelis, Paul Behrend, Max Schnell, Max Sommerfeldt, Lachotzki, Herman Lesser, Lewinsky, Arndt. Można z pewnością wnioskować, że na początku XX wieku napłynęli do Szczecinka Żydzi polscy i utrzymali swoją pozycję, wchodząc do rady gminnej (widać to po 1913 i 1917 roku).

18 stycznia 1917 roku odbyło się w ratuszu zebranie z burmistrzem, na które stawili się liczni członkowie gminy żydowskiej. Nie wiemy, jaki był cel spotkania, można się domyślać, że chodziło o sprawy związane z wojną, którą już od kilku lat prowadziły Niemcy. W ratuszu stawili się: S. Arndt, Dr. Bandmann, Richardt Behrend, Paul Behrend, H. Freund, Felix Freundlich, Julius Freundlich, Max Jacoby, W. Jeruchim, H. Lachotzki, J. Lewinsky, J. Lesser, H. Lesser, Bruno Lewin, Max Michaelis, Isidor Michaelis, Sally Michaelis, Ludwig Muller, S. Rosenberg, Julius Salinger, Max Somerfeldt, Adolf Todtenkopf, M. Wolffbeg, A. Goldstein, H. Kubatzki, H. Michaelis, Julius Michaelis, S. Fuz (Parsecko), Max Schnall, W. Sommerfeldt, J. Will, Adolf Will, S. Cohn (Kraği), W. Jacobsberg, A. Scheier, J. Wedel⁶².

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

Materiały archiwalne dotyczące gminy żydowskiej w Szczecinku kończą się na 1917 roku. Reszta, która powinna rejestrować działalność gminy do 1939 roku, zapewne została zniszczona przez nazistów lub zaginęła w trakcie przenosin akt przed upadkiem prowincji pomorskiej w 1945 roku. Do wielu nieprawidłowości w obchodzeniu się z aktami dopuszczano w okresie PRL, uważając je za nieistotne, zwłaszcza w odniesieniu do akt gminy żydowskiej. O Żydach szczecineckich w okresie Republiki Weimarskiej nie wiadomo wiele. Szacunkiem w mieście cieszył się urzędnik gminny, jednocześnie rabin, nauczyciel i rzeźnik – Carl Voss. Zasiadał nawet w radzie miasta i aktywnie udzielał się na każdym posiedzeniu. W 1928 roku w mieście żyło 138 Żydów⁶³. Ludność żydowska po 1933 roku i przejęciu władzy przez hitlerowców była coraz bardziej marginalizowana. Z roku na rok Żydzi byli wykluczani z kolejnych dziedzin życia społecznego. Carl Voss został usunięty ze stanowiska radnego, zamknięto żydowską szkołę, bojkotowano sklepy żydowskie, co doprowadzało do ruiny ich właścicieli. Ludność mołżeszowa, wyczuwając narastającą atmosferę nienawiści podsycaną przez nazistów, emigrowała z miasta. Po 1939 roku i wzmagającej się nagonce na Żydów, coraz więcej z nich wyjeżdżało z małych miejscowości np. do Berlina i Szczecina. Od 1940 do 1941 roku ludność żydowska była wywożona do obozów przejściowych, a stamtąd do Teresina i Auschwitz. Żydowscy mieszkańcy Szczecinka zostali wywiezieni do następujących obozów: Teresin, Auschwitz, getto łódzkie, Trawniki, Reval (Estonia), Ryga (Łotwa), Stutthof (okręg Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie)⁶⁴.

Należy wspomnieć także o cmentarzu żydowskim (kirkucie), który został wyznaczony i poświęcony w XVIII wieku (dokładna data jest nieznana, dokumenty dotyczące nekropolii zaginęły)⁶⁵. Magistrat zezwolił gminie na prowadzenie pochówków zgodnie z rytuałem religii mołżeszowej oraz na zatrudnienie grabarza, opłacanego przez gminę. Władze zgodziły się na organizację cmentarza na wzgórzu za miastem (wzgórze Św. Jerzego lub Scheunenberga, dziś ul. Wodociągowa). Wzniesiono tam dom pogrzebowy pełniący funkcję kaplicy⁶⁶. Cmentarz nie przetrwał wojny, gdyż jeńcy radzieccy na przełomie lat 1943/44 musieli zebrać wszystkie macewy (pomniki nagrobne) i zrobić z nich płyty brukowe, które posłużyły do wyłożenia ulicy obok pobliskiej szkoły (dziś ulica 1 Maja). Po wojnie w 1950 roku polskie władze nakazały zrównać teren byłej nekropolii z ziemią. W niewiadomy sposób ocalała jedna macewa, obecnie przechowywana w muzeum miejskim⁶⁷.

W Szczecinku działało także wydawnictwo publikujące książki, założone przez Żydów – F.A. Eckstein. Oto sporządzona przeze mnie krótka lista publikacji wydanych przez to wydawnictwo:

⁶³ F.R. Barran, *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993.

⁶⁴ www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/10,ludzie-listy-nazwisk-genealogia/10682,osoby-ktore-przeprowadzily-sie-do-berlina-nastepnie-spotkala-ich-deportacja-i-prawdopodobnie-smierc-/ (dostęp 4.07.2013 r.).

⁶⁵ fodz.pl/?d=10&id=232&l=pl (dostęp 4.07.2013 r.).

⁶⁶ M. Opęchowski, *Cmentarze żydowskie na Pomorzu Zachodnim. Stan zachowania, problemy konserwatorskie*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi...*, s. 392.

⁶⁷ www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/12,cmentarze/1563,cmentarz-zydowski-w-szczecinku-ul-wodociagowa/ (dostęp 4.07.2013 r.).

- *Für Cantor Solo, Chor & Orgelbegleitung*, komponiert von Victor Kochanowski, Neustettin 1900,
- Julius Adolph Wilcke, *Chronik der Stadt Neustettin*, F.A. Eckstein, Neustettin 1862,
- Karl Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten, nach den archivalischen und anderen Quellen im Auftrage des Magistrats*, R.G. Hertzberg's Erben, F.A. Eckstein, Neustettin 1910,
- *Neue Bausteine zur Lokalgeschichte von Neustettin*, F.A. Eckstein, Neustettin 1909,
- Theodor Beyer, *Die älteste Schüler des Neustettiner Gymnasiums (bis 1740)*, Neustettin (F.A. Eckstein), [nie podano daty wydania, prawdopodobnie były to lata 90. XIX wieku],
- Bernhard Synergius, *Vierstimmiges Haus-Choralbuch zu dem evangelischen Gesangbuch f. die Prov. Pommern, enth.: 75 Choral- u. 26 geistl. Volksmelodien m. Texten. Für Harmonium u. Piano. Imp. 4. (IV 72 autogr. 8.)*, F.A. Eckstein, Neustettin 1898.

Brak dokładnych informacji o lokalizacji wydawnictwa oraz dacie jego założenia. Można tylko przypuszczać, że mieściło się przy ulicy Pruskiej (dziś 9 maja), gdzie znajdowała się większość żydowskich zakładów, firm i sklepów.

Zamiast zakończenia

Prowincja Pomorska i jej żydowscy mieszkańcy z punktu widzenia historyka są jak zwierciadło, w którym odbijają się losy wszystkich niemieckich Żydów w XIX i XX wieku. Zachodnie prowincje Rzeszy, uprzemysłowione i bogatsze, nie pozwoliły Żydom uniknąć choćby w najmniejszym stopniu represji za to, że są Żydami i, jak twierdziło wielu antysemitów intelektualistów, podkopują istotę niemieckiej kultury. Relacje między chrześcijanami a Żydami na Zachodzie i Wschodzie opierały się praktycznie na tych samych mechanizmach. Bez względu na to, jak bardzo starozaconni stawali się Niemcy i doskonalili, zawsze ciążyło na nich piętno wykluczenia. W przeciwieństwie do biednych Żydów z Polski (Ostjuden), Niemcy wyznawcy judaizmu nie nosili czarnych chałatów, pejsów i nie posługiwali się językiem jidysz (pogardliwie przez nich nazywanym szwargotem). Żydzi niemieccy doskonale znali język Goethego bez regionalnych odmian – tylko Hochdeutsch. Swoim sposobem bycia niczym nie odbiegali od zachowania przeciętnego Niemca. Ze współczesnej perspektywy wydaje się to dziwaczne, a nawet okrutne, ale wtedy liczyły się tylko wyznanie i pochodzenie rasowe (pruska Prowincja Pomorska miała długą tradycję niechęci do Żydów). Ekscesy z lat 80. XIX wieku były wyjątkiem na skalę całego państwa. Liberalni intelektualiści sądzili, że antysemityzm i średniowieczne przesady odeszły na dobre, przyszłe wydarzenia pokazały, że mylili się w całej rozciągłości. Niechętny Żydom historyk berliński Heinrich von Trietschke twierdził, że nie zmyje rasowej plamy – nawet woda święcona podczas chrztu. Jednak sami neofici nie mieli lepszego życia, pogardzali nimi zarówno chrześcijanie, jak i wierni ju-

daizmowi Żydzi. W pewnym sensie niemieccy Żydzi byli rozerwani pomiędzy dwoma światami – chrześcijańskim i żydowskim – a ich jedynym schronieniem okazała się niemieckość, kultura, do której odmawiano im praw.

Przypadek gminy żydowskiej w Szczecinku i jej dzieje, które tu opisałem, były dobrym przykładem procesów zachodzących w całej Rzeszy. Zaangażowanie finansowe Żydów musiało być zawsze większe niż pozostałych mieszkańców. Chrześcijańscy współobywatele upatrywali tylko korzyści z ich działalności w mieście. Pozornie przyjazna egzystencja opierała się na niepewnych fundamentach. W sferze egzystencjalnej Żydzi funkcjonowali obok chrześcijan, nigdy nie wchodząc im w drogę. Świadomość odmienności religijnej stawiała natychmiast „mur” i poczucie wzajemnego zdystansowania. Jedynymi miejscami, w których te grupy się spotkały, były te związane z biznesem: sklepy i targi oraz warsztaty. Nie spotykały się raczej na gruncie towarzyskim, nie chodzono razem na tańce, kawę czy piwo. Oczywiście nie zaprzeczam różnym osobistym, pojedynczym przypadkom przyjaźni czy serdecznego odnoszenia się do siebie. Były to jednak sporadyczne przypadki spoza oficjalnie przyjętych obyczajów.

Pewne luki w mojej narracji należałoby wypełnić dodatkową kwerendą źródłową w archiwach Koszalina i Szczecina, miast ważnych z punktu widzenia ówczesnej administracji. Liczyć się trzeba jednak z brakami dokumentacji wynikającymi z burzliwych losów ziem pomorskich (lata 1944-1946/47). Trzeba uzupełnić dzieje gminy szczecineckiej, zwłaszcza dotyczące okresu Republiki Weimarskiej i początkowego stadium wojny. Zgłębienia wymagają również relacje gminy żydowskiej z władzami państwowymi w XIX wieku oraz relacje żydowsko-chrześcijańskie na poziomie społecznym z tego okresu. W tym celu należy przeprowadzić kwerendę zachowanej prasy niemieckiej i żydowskiej wychodzącej na Pomorzu do 1918 roku, a następnie do 1933 roku (po przejęciu władzy przez nazistów prasa przestaje być wiarygodna). Zbadania wymagają także pozostałe gminy żydowskie od Stralsundu do Słupska (cała dawna Prowincja Pomorska).

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Koszalinie oddział w Szczecinku (APKoSz)
Akta miasta Szczecinka

Opracowania

Antisemitism: a historical encyclopedia of prejudice and persecution, red. R.S. Levy, Washington 2005
Barran R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993
Dawidowicz S., Altschuler D.A., *Hitler's War against the Jews*, Behrman House 1978

- Elon A., *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743-1933*, tłum. K. Bratkowska, A. Geller, Warszawa 2012
- Fijałkowski M., *Z historii gminy żydowskiej*, „Szczecineckie Zapiski Historyczne” 1987, nr 2
- Hoffman C., Bergmann W., Walser Smith H., *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*, Michigan 2002
- Hoffman G., *Der Prozeß um den Brand der Synagoge in Neustettin*, Schifferstadt 1998
- Izrael J.I., *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550-1750)*, tłum. W. Tyszka, Warszawa 2009
- Jasiński J., *Wyznanie mojżeszowe*, [w:] *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, red. G. Labuda, Poznań 1996
- Kosiarz E., *Wojny na Bałtyku X-XIX w.*, Gdańsk 1978
- Lazarus M., *Aus meiner Jugend*, Frankfurt 1913
- Loewe H., *Die Zahl der Juden in Pommern*, „Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden” 1910, z. 10
- Nicholls S.C.J., *The Burning of the Synagogue in Neustettin: Ideological Arson in the 1880's*, Sussex 1999
- Opełchowski M., *Cmentarze żydowskie na Pomorzu Zachodnim. Stan zachowania, problemy konserwatorskie*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007
- Pielka M., *Ekscesy antyżydowskie na Pomorzu w latach 80. XIX wieku*, „Midrasz” 2013, nr 1
- Romanik H., *Szkice do portretu Żydów koszalińskich: Jakuba Salomona Burchardta i Leslie Barucha Brenta*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007
- Salinger G., *Aspekte zur Geschichte der Juden in Pommern*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007
- Salinger G., *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns*, t. III, New York 2006
- Szudra D., *Obraz demograficzny ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1871-1939*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007
- Thon J., *Die jüdischen Gemeinden in Deutschland*, „Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden” 1905, z. 9
- Tümpel K., *Neustettin in 6 Jahrhunderten*, Neustettin 1910
- Vogt B., *Antisemitismus und Justiz im Kaiserreich. Der Synagogenbrand in Neustettin*, [w:] „Halte fern den ganzen Lande jedes Verderben...”. *Geschichte und Kultur der Juden in Pommern*, red. M. Heitmann, J.H. Schoeps, Hildesheim-Zürich-New York 1995
- Volkov S., *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX wieku i na początku XX wieku*, tłum. J. Górny, P. Pieńkowska, Warszawa 2006
- Weinberg S., *Pogroms and Riots. German Press Responses to Anti-Jewish Violence In Germany and Russia (1881-1882)*, Frankfurt am Main 2010
- Wilcke J.A., *Chronik der Stadt Neustettin. Nach urkundlichen und amtlichen Quellen bearbeitet und herausgegeben*, Neustettin 1862
- Wilhelmus W., *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock 2004

Żyndul J., *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011

Prasa

„Der Orient” 20 II 1841, z. 8; 25 VII 1840, z. 30
„Jeschurun” I 1884, z. 4; X 1883, z. 42; XII 1883, z. 51
„Algemeine Zeitung des Judenthums” 1881, nr 45; 17 II 1899, nr 7
„Der Reichsbote” 20 VI 1881; 21 VI 1881; 22 VI 1881
„Der Israelit” 1881, nr 22
„Die Welt” 15 VI 1900, nr 24; 7 VII 1899, nr 27; 20 VII 1900, nr 29
„Im deutschen Reich” XI 1895, z. 5; I 1899, z. 1; IX 1900, z. 9
„Sulamith” 1811, nr 2

Strony internetowe

fodz.pl/?d=10&id=232&l=pl (dostęp 4.07.2013 r.)
Gasiul J., *Znane – nieznanne: Tylko drzewa pozostały*, „Temat Szczecinecki” 2008, temat.net/historia/161//strona:1 (dostęp 2.07.2013 r.)
Mecklenburg-Vorpommern State Portal, ub-goobi-pr2.ub.uni-greifswald.de/viewer/resolver?urn:nbn:de:gbv:9-g-1641768 (dostęp 1.07.2013 r.)
Kruszewski K., *Pożar synagogi w Szczecinku i jego następstwa. Przyczynek do dziejów antysemityzmu w Niemczech 1881-1884*, www.szczecinek.org/forum/viewtopic.php?t=2858 (dostęp 3.07.2013 r.)
www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/5,historia/?action=view&page=1 (dostęp 1.07.2013 r.)
www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/10,ludzie-listy-nazwisk-genealogia/10682,osoby-ktore-przeprowadzily-sie-do-berlina-nastepnie-spotkala-ich-deportacja-i-prawdopodobnie-smierc-/ (dostęp 4.07.2013 r.)
www.sztetl.org.pl/pl/article/szczecinek/12,cmentarze/1563,cmentarz-zydowski-w-szczecinku-ul-wodociagowa/ (dostęp 4.07.2013 r.)
„Preussische Provinz Pommern”. Deutsche Verwaltungsgeschichte 1871-1990, dr Michael Rademacher, www.verwaltungsgeschichte.de/p_pommern.html#bevoelkerung (dostęp 30.06.2013 r.)
Żydzi szczecineccy, www.szczecinek.org/forum/viewtopic.php?f=23&t=810 (dostęp 2.07.2013 r.)

Summary

Jews in Pomeranian Province in the 19th century. Jewish community in Szczecinek (Neustettin)

The article discusses the history of the Jewish community in Szczecinek (Neustettin) in the nineteenth century, the narrative ends events of Second World War and the elimination of the municipality by the Nazis. Social processes taking place in a small municipality in the province of Pomerania reflect broad changes in the region, which was char-

acterized by an agricultural economy. Industry developed relatively late in the middle part of the province.

Jewish settlement in the province of Pomerania was associated with a change in the policy rule. Gradually restrictions on Jews were abolished or were subject to the passing of the same. The Jewish population played a large role in the development of capitalism in the traditionally agrarian district Reich. Jews have driven trade in Pomerania, which remained backward in relation to the areas of the Western industrialized countries.

Economic transformation – social in the second half of the nineteenth century in the German countries (in 1871 in the Second Reich), resulted in the reactivation of anti-Semitism. Old prejudices against Jews evolved, combining with new political currents, which in effect gave birth to modern anti-Semitism (1879).

Nationwide trend resulting from social change, manifested also in small towns in the province of Pomerania i.e. in Szczecinek. Political anti-Semitism also found support among the masses dissatisfied with the development of capitalism and the modern market economy, because it meant the breakdown of traditional social life – economic development.

The text discusses the issues for political, economic and social, including the internal affairs of the Jewish community. The examples of the number of births, deaths, marriages, the municipal council elections, the relationship between the municipality and the municipal authorities, etc. Also addressed the publishing activities of the Jews in Szczecinek, the fate of the cemetery and synagogue. The article was to show changes in the German Reich affecting the Jewish population from the perspective of the selected Pomeranian municipalities.